

Judaica Bulletin

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
Postbus 194, 8000 AD Zwolle
Verschijnt viermaal per jaar - Oplage 200 exempl.

Jaargang 4, Nr. 3 / Tewet 5751 - Januari 1991

Postgiro 259272 - Abonnementsprijs f 12,-

HET VERHAAL ACHTER DE KANDELAAR

Wil Cornelissen

In de kleine of wintersjoel van onze Zwolse synagoge staat een chanoeka-kandelaar. Het is een mooi, koperen exemplaar. Hij staat links van de aron hakodesj op een soort ereplaats. Het geven van die ereplaats is geen loos gebaar geweest. O, er zullen zeker nog mooiere, oudere en kostbaarder zilveren of gouden chanoekia's zijn. Maar aan deze is een bijzonder verhaal verbonden.

Lange jaren woonde het echtpaar Jule en Rika Stibbe in de binnen-stad van Zwolle. Bij de burgerlijke stand stond Jule als koopman ingeschreven. Het zal voor hem hard werken geweest zijn. En moe-der Rika was de hele dag in de weer om het groter wordende gezin in goede banen te leiden.

De chanoekia in de kleine sjoel van de synagoge te Zwolle. De acht armen van de kandelaar symboliseren de acht dagen van het Chanoeka-feest. De negende, vooruitstekende arm (de "sjammasj" of "dienaar" genaamd) draagt het licht waarmee de andere lichtjes worden aangestoken.

Zoals elk joods gezin hadden ook zij in de oorlog familieleden verloren. Maar zij waren wel èrg zwaar getroffen. Hun drie over-gebleven dochters, Saartje, Betje en Duifje (drie andere meisjes waren al op zeer jonge leeftijd overleden) werden in een concentratiekamp vermoord. Hun enige zoon, Berend, werd enkele weken voor de bevrijding door een granaatscherf dodelijk getroffen...

Een paar jaar na de oorlog, het was op 1 januari van het jaar 1948 of 1949, kwamen de oude Rika en Jule Stibbe bij hun huis-arts dokter P.J. Lieftrinck. Het gesprek is toen ongeveer zó gegaan: "Dokter, wij hebben nu geen kinderen meer. Wij zijn oud. U vond, als u bij ons kwam de chanoeka-kandelaar altijd zo mooi. Nu we 'm niet meer aan onze kinderen kunnen geven, is-t-ie voor u." En uit de meegenomen tas kwam de prachtige, oude koperen chanoekia te voorschijn.

Vele jaren heeft de kandelaar in de huiskamer van het gezin Lieftrinck gestaan. Er werden bij speciale familiegebeurtenissen kaarsen in gebrand. En ook ieder jaar op 1 januari. Dokter Lieftrinck overleed in 1988 op 81-jarige leeftijd. Ongeveer een half jaar later vond zijn vrouw, mevrouw M.E. Lieftrinck-Camerling Helmont, een briefje waarop de arts had geschreven dat na zijn dood de chanoekia aan de Joodse Gemeente Zwolle gegeven zou moeten worden. Dát moest de uiteindelijke bestemming zijn. Mevrouw Lieftrinck stelde zich in verbinding met de voorzitter en niet veel later werd de kandelaar naar de synagoge gebracht. Hij werd in de kleine sjoel geplaatst. Een speciale kandelaar op een speciale plaats.

VAN HET BESTUUR

Toegetreden is tot het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle de heer J.H. van Beers, De Zwanebloem 35, 8064 HK Zwartsluis, tel. 05208-67120. De heer Van Beers zal zich voor onze stichting gaan bezig houden met de cursisten- en abonnementsadministratie, het beheer over de bibliotheek en de verkoop van boeken.

SYNAGOGEPAD II

Het bestuur is van plan op zondag 26 mei 1991 voor de tweede maal een synagogepad te organiseren. Op dit moment worden enkele lokaties in een straal van ca. 40 km rond Zwolle onderzocht. Als u geïnteresseerd bent dan raden we u aan de datum al vast te reserveren in uw agenda. In het volgende Judaica-Bulletin kunt u er meer over lezen. Ook zullen cursisten, abonnees en andere ingeschrevenen bij onze stichting via een mailing worden uitgenodigd. Tot zo lang is het om administratieve redenen helaas niet mogelijk zich reeds op te geven.

DE BIJBELSE GESCHIEDENIS VAN PSEUDO-PHILO

Peter van 't Riet

1. Een vertaling met inleiding en toelichting

'Na de Schriften' is een voor een breder publiek bestemde reeks wetenschappelijk verantwoorde vertalingen van joodse en christelijke geschriften uit de nabijbelse oudheid uitgegeven door Uitgeverij Kok in Kampen. De serie wil een beeld geven van de vele manieren, waarop in het Jodendom en het vroege Christendom het bijbelse erfgoed is doorgegeven.

Nu is 'Na de Schriften' niet in alle opzichten een gelukkige typering van de boeken die in deze serie zijn opgenomen, want een aantal van de vertaalde werken is in dezelfde tijd geschreven als de boeken van het Nieuwe Testament, welke stellig door de redactie van de serie beschouwd worden als tot de 'Schriften' te behoren. Beter zou dus zijn de serie 'Naast en na de Schriften' te noemen. Deze konstatering is niet onbelangrijk, omdat sommige van de geschriften die nu in de serie verschijnen, voor ons aan betekenis kunnen winnen als wij ons realiseren dat er verhalen, opvattingen en levenshoudingen in verwoord worden, die in de tijd van Jezus en zijn eerste leerlingen een grote verspreiding hadden in het Jodendom. Dat is stellig het geval met het nu als deel 7 in deze reeks verschenen boek 'De Bijbelse Geschiedenis van Pseudo-Philo'. Dit werk wordt ook wel 'Liber Antiquitatum Biblicarum' genoemd (een titel die het boek sinds de 16e eeuw heeft meegekregen), waarvan de afkorting 'LAB' is afgeleid. Onder deze afkorting wordt vaak naar de hoofdstukken en paragrafen van het boek verwezen. De uitgave is door de vertaler, Dr. P.W. van der Horst, voorzien van een inleiding en van toelichting in de vorm van voetnoten. Daardoor worden een groot aantal aspecten van het boek voor de lezer verhelderd.

2. Tijd, auteur en overlevering

LAB is een geschrift uit de 1e eeuw C.J. (de tijd waarin het Christendom nog een joodse "sekte" was). De auteur is onbekend, maar wordt 'Pseudo-Philo' genoemd, omdat het werk is overgeleverd tussen Latijnse vertalingen van echte werken van de Grieks-joodse wijsgeer Philo van Alexandrië (begin 1e eeuw C.J.). Het werk is oorspronkelijk in het Hebreeuws geschreven, daarna in het Grieks vertaald en vervolgens in het Latijn. Een vertaling van de tweede graad dus, en daarvan biedt deze uitgave dan weer een Nederlandse vertaling in de derde graad. Vandaar dat de vertaler nogal wat slagen om de arm houdt en er in de voetnoten herhaaldelijk op wijst, dat de Latijnse tekst onduidelijk is of dat er sprake kan zijn van corrupties in de overlevering van de tekst.

3. De inhoud van het boek

De Bijbelse Geschiedenis van Pseudo-Philo' (LAB) biedt een soort Bijbelse vertelling die begint in Gen. 5 met het geslachtsregister van Adam en eindigt in 2 Sam. 1 met de dood van Israëls eerste koning Saul. Pseudo-Philo geeft daarbij een heel eigen behandeling van de Bijbelse stof: vele Bijbelverhalen laat hij achterwege, sommige vat hij kort samen, andere laat hij enorm uitdijen. Ook plaatst hij bepaalde verhalen verderop in toespraken van latere personen, waarin zij ter herinnering worden 'aangehaald'. Het is dan ook de vraag of de term 'hervertelling van de Bijbel', zoals de vertaler die gebruikt voor dit genre, wel zo gelukkig is. Die term wekt de suggestie dat het Pseudo-Philo er om te doen geweest is de Bijbel maar eens te herschrijven, opdat er een "beter Bijbelverhaal" als resultaat tevoorschijn zou komen. Dat dit beslist niet de bedoeling van Pseudo-Philo kan zijn geweest, blijkt uit het feit dat het boek op tal van plaatsen veel kennis van de echte Bijbel veronderstelt, welke niet in deze zogenaamde hervertelling wordt gegeven. Zo wordt de geschiedenis van de aartsvaders Abraham, Izaäk en Jakob (Gen. 12 - 50) in één hoofdstuk samengevat. Daarbij wordt ook de binding van Izaäk (Gen. 22) overgeslagen, terwijl later in het boek tot driemaal toe (LAB 18:5; 32:2-4; 40:2) aan deze binding en aan het bloed van Izaäk herinnerd wordt.

Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat het de auteur niet te doen geweest is om het schrijven van een "betere" Bijbeltekst, zijn de lovende woorden aan het adres van de Tora. Deze wordt omschreven als 'een licht voor de wereld', 'eeuwige verhevenheden', 'eeuwige wet waarmee Ik de wereld zal oordelen' (LAB 11:1-2). Het wetgevende deel van de Tora echter wordt vervolgens uiterst summier samengevat in enkele hoofdstukken. Het boek veronderstelt dus in deze en in vele andere verhalen wel degelijk de echte Bijbel als

blijvende achtergrondliteratuur bekend. In een aantal gevallen wordt zelfs voor meer informatie naar het boek der Richteren en dat der Koningen verwezen (LAB 35:7; 43:4; 56:7; 63:5). De vraag die dit oproept, is waarom het de auteur van LAB dan wel te doen was? Helaas gaat de inleiding van de vertaler slechts in geringe mate op die vraag in.

4. Was Pseudo-Philo feministisch?

De vertaler besteedt een groot deel van de inleidende paragraaf over de hoofdthema's in het boek van Pseudo-Philo aan de rol die vrouwen spelen in het verhaal. Daarbij geeft hij een opvatting over de Bijbel weer, die ik niet anders kan zien dan als een modern vooroordeel ten opzichte van de Schrift (pag. 13): 'Uiteraard bood de bijbelse stof de schrijver [Pseudo-Philo] maar een zeer beperkte mogelijkheid een beeld van mannen en vrouwen op voet van gelijkheid te schilderen. Maar het moet tot zijn eer gezegd worden dat hij ervan heeft gemaakt wat hij kon...' [einde citaat]. Zo'n uitspraak behoort de kritische lezer argwanend te maken. Zowel de Bijbel als het werk van Pseudo-Philo worden hiermee overgeplant naar onze 20ste-eeuw, die worstelt met het probleem van de verhouding der sexen, om ze vervolgens geheel los van hun eigen kontekst tegen elkaar af te wegen op de balans van de feministische theologie. Het resultaat is even eenvoudig als verbluffend, want men kan nu (pag. 14): 'met recht spreken van het feminisme van Pseudo-Philo', en: 'men zou haast denken dat we hier met een vrouwelijke auteur te doen hebben.'

Deze beeldvorming is gebaseerd op een beperkt aantal gegevens. Voor Tamar (Gen. 38) en Debora (Richt. 4 en 5) worden enkele keren termen gebruikt, welke ook bij Mozes en de aartsvaders voorkomen (LAB 9:5; 30:2). Voorts zijn de verhalen over Debora en over de dochter van Jefta (Richt. 11) uitgebreider dan die in de Bijbel zelf en worden voor deze drie vrouwen uitdrukkingen die gebruikelijk zijn voor mannen, vervrouwelijkt. Het is echter de vraag of deze en nog enkele gegevens de vergaande konklusies en vermoedens van de vertaler wel staven.

Mag het voor deze drie vrouwen zo zijn dat hun rol ten opzichte van die in de Bijbel is uitgebreid, er zijn in het boek van Pseudo-Philo ook genoeg voorbeelden te vinden van belangrijke bijbelse vrouwen die geheel of vrijwel geheel worden overgeslagen. Wat te denken van bijvoorbeeld Eva, de moeder van alle levenden (Gen. 3:20), die aan het begin van het geslachtsregister van Adam niet eens wordt genoemd (LAB 1:1 e.v.) en wier naam ook later in een verwijzing naar het paradijsverhaal niet voorkomt (LAB 13:8). Ook de rol van de aartsmoeders Sara, Rebecca, Rachél en Lea komt niet verder dan het noemen van hun familiebetrekkingen (LAB 8; 23:4), waarbij de naam van Rebecca zelfs niet genoemd wordt! De moedige vroedvrouwen Sifra en Poe'a (Ex. 1) worden achterwege gelaten (LAB 9). Zijn het in het Bijbelverhaal vooral de vrouwen die de pasgeboren Mozes van de dood redden, waarbij de mannen schitteren door afwezigheid (Ex. 2), bij Pseudo-Philo daarentegen is het Amram, de vader van Mozes, die de held van het verhaal is door zijn moedige houding van verzet. Weliswaar krijgt Mirjam een droom, waarin de verlossersrol van Mozes wordt voorzegd, en krijgt de dochter van Farao een droom om in de Nijl te gaan baden, daar staat tegenover dat de zuster van Mozes (Mirjam) niet bij het biesen arkje op wacht staat en dat de moeder van Mozes niet zijn voedster en opvoedster wordt. Dat dit verhaal ook uitgewerkt had kunnen worden in een richting waarbij de rol van de vrouwen zou zijn vergroot, laten de midrasjiem van de rabbijnen zien, waarin met name de rollen van Jochèbed (Mozes' moeder) en Mirjam (zijn zuster) zeer onderstreept worden, bijvoorbeeld door hen te identificeren met de moedige vroedvrouwen Sifra en Poe'a. Ook het lied van Mirjam en de vrouwen na de doortocht door de Rietzee (Ex. 15:20-21) ontbreekt in LAB 10. En zo zouden er meer voorbeelden zijn te noemen van vrouwen die op belangrijke momenten een doorslaggevende rol spelen in de Bijbelverhalen, maar die bij Pseudo-Philo ontbreken.

Daarnaast zijn er mannen die in de Bijbel nauwelijks een rol van betekenis spelen, maar wier rol door Pseudo-Philo zeer wordt uitgebreid. We zagen reeds het voorbeeld van Amram. Een ander voorbeeld is de richter Kenaz, waarover Pseudo-Philo wel vier hoofdstukken lang uitweidt (LAB 25 t/m 28), terwijl deze in de Bijbel slechts genoemd wordt als de vader van de richter Othniël (Richt. 3:9). Ook aan Aärons kleinzoon Pinchas (Num. 25) wordt veel meer aandacht besteed dan in Tenach het geval is (LAB 28 en 46 t/m 48). Welke konklusie zou men daaruit moeten trekken omtrent het geslacht van de auteur? Het doet daarom op zijn minst nogal modieus aan over het 'feminisme van Pseudo-Philo' te spreken. Te meer daar de vertaler elders in de inleiding schrijft, dat het niet duidelijk is op welke gronden Pseudo-Philo voor zijn werk geselecteerd heeft uit de bijbelse stof (pag. 10). Maar zolang we niet doorgronden welke bedoelingen

Pseudo-Philo gehad kan hebben, kunnen we beter geen vèrgaande veronderstellingen doen omtrent de identiteit van deze onbekende auteur. Met betrekking tot de vraag naar wat Pseudo-Philo bewogen heeft, wordt elders in de inleiding echter wel degelijk een tipje van de sluier opgelicht.

5. De strijd tegen de afgodendienst

Interessant is de volgende passage uit de inleiding van de vertaler (pag. 12-13): 'De grootste zonde waaraan het volk telkens weer geen weerstand blijkt te kunnen bieden, zegt onze auteur [Pseudo-Philo], is afgodendienst. ... M.a.w. kennelijk vormde afgodendienst in de tijd waarin hij schrijft nog steeds voor veel van zijn geloofsgenoten een bedreiging. De in Palestina in de eerste eeuw overal aanwezige heidense culten (Griekse, Romeinse, Egyptische, Syrische, etc.) hebben toch kennelijk voor velen hun aantrekkingskracht nooit verloren en, zoals uit enkele verhalen in LAB blijkt, het verbodene lokt. Ongetwijfeld hangt hiermee samen dat de auteur [Pseudo-Philo] ook telkens het gevaar van gemengde huwelijken benadrukt. Immers, waar werd het gevaar van geloofsafval groter dan in een gemengd huwelijk, zeker als de partner volop kon deelnemen aan het culturele leven van een zo prestigieuze cultuur als de Griekse? Meer dan eens laat de auteur zijn bijbelse sprekers en spreeksters daar dan ook voor waarschuwen' [einde citaat]. Men zou wensen dat de vertaler in zijn inleiding meer plaats had ingeruimd teneinde het boek van Pseudo-Philo te situeren in de kontekst van het Jodendom uit de eerste eeuw. Dat zou wel eens veel meer kunnen verklaren dan alleen de weerstand tegen de afgodendienst. In dit verband wil ik in het volgende enige suggesties doen.

6. Is 'De bijbelse geschiedenis van Pseudo-Philo' een Zelotisch geschrift?

Het Jodendom van de 1e eeuw C.J. is wellicht door niets zo ingrijpend beïnvloed dan door de gewelddadige vrijheidstrijd van de Zeloten, uitmondend in de Joodse Oorlog van 66 tot 70 C.J. De eerste helft van die eeuw, tot aan het jaar 66, is te beschouwen als één grote aanloop tot de fatale opstand tegen de Romeinse bezetter. De strijd van aanvankelijk weinigen, welke op den duur de strijd van een groot gedeelte van het volk werd, was niet alleen een strijd tegen de Romeinen, maar vooral ook een strijd in het joodse volk zelf: voor of tegen de gewelddadige opstand. De beweging die vanaf het begin van de 1e eeuw C.J. het gewapend verzet en de opstand propageerde, staat bekend als de beweging van de Zeloten of IJveraars. De naam is afkomstig van het Griekse woord 'zèlos' (ijver), dat weer de vertaling is van het Hebreeuwse woord voor ijver dat b.v. in Num. 25:11 en 13 wordt gebruikt. Deze Zeloten waren op een nogal rechtlijnige manier zeer Tora-getrouw. Ze verzetten zich niet alleen tegen de Romeinen, maar ook tegen al die mede-Joden die in hun ogen beschouwd konden worden als onverschilligen, afvalligen of zelfs verraders, en zij schrokken ook daarbij niet terug voor het gebruik van geweld. In ca. 60 jaar wisten zij het land rijp te maken voor de grote opstand, welke na vier jaar eindigde in een bloedbad en een catastrofe. De laatste 30 jaren van de eerste eeuw zijn vervolgens één grote heroriëntatie geweest op de vernietigende nederlaag in het jaar 70, waarbij Jeruzalem en de tempel totaal verwoest werden. Ook deze heroriëntatie is ongetwijfeld gepaard gegaan (zoals alles in het Jodendom) met heftige meningsverschillen en disputen over de houding welke men tegenover de Romeinen moest aannemen. De Zeloten waren wel verslagen, maar hun geest zou nog tientallen jaren in het Jodendom blijven rondwaren. Ook in de eerste helft van de 2e eeuw C.J. kwamen daaruit nog twee grote opstanden tegen Rome voort.

Als we nu de inhoud van het werk van Pseudo-Philo beschouwen tegen bovenstaande achtergrond, ontstaat het vermoeden dat we met een auteur te doen hebben die sterke Zelotische sympathieën moet hebben gehad. Dat blijkt o.a. uit de volgende kenmerken, waarbij we steeds enkele voorbeelden geven uit een reeks van vele.

- Pseudo-Philo blijkt vooral belangstelling te hebben voor die Bijbelverhalen, waarin sprake is van geloofsvervolging, overheersing door vijanden en onderdrukking door vreemde volken. Zoals reeds opgemerkt worden de aartsvaderverhalen uit Gen. 12 t/m 50 in één kort hoofdstuk samengevat (LAB 8). In deze Bijbelverhalen is weinig of geen sprake van vervolging. De aartsvaders zijn zelfstandige lieden, die hoogstens enige narigheden van hun omgeving ondervinden. Daarom zijn deze verhalen voor het doel van Pseudo-Philo niet interessant. Aan het boek Richteren daarentegen, waarin de voortdurende strijd van Israël tegen vreemde overheersing wordt behandeld, is een onevenredig groot deel van LAB gewijd. Opmerkelijk is in dit verband dat het boek eindigt bij de dood van koning Saul, dus vlak voordat de verlossende regering van David, de gezalfde des Heren, aanvangt.

- Voortdurend speelt in de verhalen het plegen van verzet tegen afgodische dwingelandij en onderdrukking een grotere rol dan in de echte Bijbelverhalen het geval is. In LAB 6 wordt een uitgebreid verhaal over Abraham verteld, waarin hij als leider van een groep van 12 mannen weigert te voldoen aan het bevel mee te werken aan de torenbouw van Babel, welke gepaard ging met cultische handelingen. Zij worden dan ook in de gevangenis geworpen en zijn bestemd tot de dood door middel van de vurige oven. Enige hoofdstukken later (LAB 9) is het Mozes' vader Amram die uitdrukkelijk verzet aantekent tegen het bevel van de Farao de pasgeboren Hebreeuwse jongetjes in de rivier te gooien. Over een dergelijk optreden door Amram valt in het echte Bijbelverhaal (Ex. 1 en 2) niets te lezen. Later wordt er over Jair (Richt. 10:3-5) verteld, dat hij een altaar voor Baäl bouwde en het volk dwong te offeren. Maar 7 moedige mannen verzetten zich en moesten dezelfde straf als Abraham ondergaan (LAB 38). Ook dit verhaal heeft geen parallel in het boek Richteren.
- Een thema dat in het verlengde van het voorgaande ligt, is dat van het vrijwillig aanvaarde martelaarschap, dat regelmatig in LAB aan orde wordt gesteld. Als Abraham en de andere 11 die zich verzetten tegen de torenbouw, voordat hun straf wordt voltrokken de gelegenheid krijgen in het geheim te vluchten, weigert Abraham als enige er vandoor te gaan, daarmee bewust het martelaarschap op zich nemend. Hij wordt in een vurige oven geworpen, waaruit hij door God gered wordt door middel van een aardbeving (LAB 6:16-18). In dit verband kan ook gewezen worden op de binding van Izaäk, die niet verteld wordt op de plaats van Gen. 22 (er is daar geen sprake van onderdrukking), maar waarnaar verwezen wordt o.a. in de woorden van de dochter van Jeftha (LAB 40:2). Deze aanvaardt vrijwillig haar martelaarschap, evenals Izaäk deed, terwille van de inlossing van de gelofte die haar vader deed, teneinde de overwinning op de Ammonieten te behalen (LAB 39:10). Izaäk is in deze opvatting het prototype van de Israëliet die het martelaarschap terwille van de Eeuwige op zich neemt. Zolang een voorvader als Izaäk door het volk wordt aanvaard als model voor de eigen levenswandel (LAB 33:5), brengt zijn martelaarsbloed uiteindelijk bevrijding en verzoening tot stand (zie ook LAB 18:5 en 32:3).
- In LAB wordt zeer veel aandacht besteed aan de geloofsafval en de zonden van het eigen volk. Na elke bevrijding in de Richterentijd raakt het volk weer onder de invloed van vreemde volken en godsdiensten. Herhaaldelijk is de strijd er dan ook een die zich afspeelt in het volk zelf. Zeer krachtig wordt dit thema vanaf het moment dat Micha, de zoon van Delila, afgodsbeelden opricht in Israël (LAB 44; Richt. 17). Vanaf dat moment gaat ook het begrip 'ijver' een regelmatig terugkerende rol spelen in het verhaal (LAB 44:7 e.v.). Enkele hoofdstukken later (vanaf LAB 46) begint dan het verhaal over Pinchas, de kleinzoon van Aäron, die reeds in de Tora het prototype van een 'ijveraar' is, dat wil zeggen iemand die gewelddadige middelen niet schuwt om Israël van een afgodische levenswandel te ontdoen (zie Num. 25:11 en 13).
- De strijd is bij Pseudo-Philo vaak veel gewelddadiger dan in het echte Bijbelverhaal en er vallen vaak veel meer doden. De stad Jericho b.v. stort niet ineen na processie en hoornageschal, maar wordt door de Israëlieten aangevallen en verbrand (LAB 20:7). Na de val van Jericho worden er in het land Kanaän niet 21 (Joz. 12:24), maar 39 koningen verslagen (LAB 20:9). Als Simson de poorten van de stad Asdod uitrukt (LAB 43:3; in Richt. 16 is het de stad Gaza), dan doodt hij 25.000 Filistijnen tegenover geen enkele in het Bijbelverhaal. Als hij de zuilen van de tempel van Dagon omtrekt en sterft onder het instortende dak, dan vallen er niet 3.000 vijanden (Richt. 16:27), maar 40.000 (LAB 43:8). Ook David doodt 15.000 Midianieten voordat hij zich naar het slagveld begeeft alwaar hij Goliath verslaat (LAB 61:1). Een dergelijk gegeven ontbreekt in 1 Sam. 17 geheel.
- In deze kontekst past het ook dat Pseudo-Philo op verschillende momenten legers en wapens in het verhaal invoert, waar die in het Bijbelverhaal ontbreken. De volkerenlijst uit Gen. 10 wordt zelfs getransformeerd tot een soort volkstelling in het meervoud, waarvan het resultaat is het getal van de legers van de zonen van Jafeth (142.200), van Cham (244.900) en van Sem (347.600). Van de laatsten heet het: 'allen uitblinkend in kracht en in krijgsdiscipline' (LAB 5:7). Als de Israëlieten verderop voor de Rode Zee staan en Farao hen in de rug zal aanvallen, lezen we dat de zonen van Israël hun meningen in drieën verdeelden. Sommige stammen wilden liever zichzelf in de zee storten, dan door Farao gedood worden. Andere wilden zich overgeven om als slaven teruggevoerd te worden naar Egypte. De stammen Levi, Juda, Jozef en Benjamin echter zeiden: 'Dat niet, laten we ons wapens nemen en met hen strijden, en God zal ons bijstaan' (LAB 10:3). Dat is een Zelotische radicalisering van het verhaal van de uittocht.

- Een ander opmerkelijk kenmerk van de in LAB beschreven strijd is, dat het vaak gaat om weinige, soms zelfs één Israëliet tegenover een grote overmacht. Die weinigen overwinnen desondanks en wel vaak omdat zij worden bijgestaan door engelen of hemelse legerscharen (de hemellichamen werden opgevat als engelen). Dit is b.v. het geval in de strijd van Debora en Barak tegen Sisera (LAB 31), die eindigt met de dood van 90 maal 97.000 vijanden. Ook David overwint Goliath dankzij de hulp van een engel (LAB 61:5-8) en zo zijn er meer voorbeelden te geven.

Nu zijn niet al deze kenmerken specifiek voor het werk van Pseudo-Philo. Ook in het Bijbelboek Richteren b.v. strijdt Gideon met 300 man tegen 15.000 (Richt. 8:4, 10). Maar al deze kenmerken van LAB samen radicaliseren bepaalde tendensen in het boek Richteren welke sterk overeenkomen met het beeld dat we bezitten van de beweging der Zeloten uit de 1e eeuw C.J. Prototypisch is in dit verband het verhaal in LAB over de in Richteren vrijwel onbekende Kenaz.

7. Kenaz, het prototype van de Zelotische messias

Het verhaal over Kenaz is een van de langste verhalen in het boek van Pseudo-Philo (LAB 25 t/m 28). Na de dood van Jozua is Kenaz de eerste richter in Israël (in Richt. 3:5-11 is dit zijn zoon Othniël). Zeer juist merkt de vertaler op dat hij beschreven wordt als een modelheerser over Israël, een soort messiaans prototype (p. 82, nt. 224). In het verhaal over Kenaz zijn alle kenmerken die we in de vorige paragraaf bespaken samengebond. Kenaz wordt als richter aangewezen door het lot na tussenkomst van de 'engel des Heren'. Zijn eerste opdracht is degenen op te sporen die de Tora hebben overtreden en wier hart daarom bezoedeld is. Daarvan worden er 6110 gevonden die overtredingen van de ergste soort bekennen. Na raadpleging van God worden zij met vuur verbrand en worden ook hun afgodische cultische voorwerpen, waaronder 7 edelstenen, vernietigd. Daarvoor in de plaats schenkt God Kenaz 12 edelstenen met de namen van Israëls stammen erin gegraveerd, welke hij in de ark van het verbond legt (een bijdrage aan de bouw van de latere tempel?). Hiermee is Kenaz' positie als leider definitief gevestigd.

In de volgende fase van het verhaal begint de strijd met de Amoriëten. Eerst verslaat Kenaz met 300.000 man het leger van de Amoriëten, waarvan er 1.300.000 worden gedood. Als sommigen (37 in getal) vervolgens kwaad van hem spreken, omdat hij zelf niet in de 'vuurlinie' vecht, trekt hij met 300 man op tegen de Amoriëten. 's Nachts laat hij zijn mannen achter en trekt op zijn eentje het kamp van de Amoriëten binnen. Dan bekleedt de 'geest des Heren' hem en met hulp van de engel Ingethel, die de Amoriëten met blindheid slaat, doodt hij 45.000 Amoriëten en doden de Amoriëten in de verwarring nog eens 45.000 van hun eigen mannen. Als Kenaz 's morgens bij zijn mannen terugkomt, blijkt dat zij al die tijd door God in een diepe slaap zijn gebracht (het verhaal vertoont opmerkelijk veel associaties met het Gethsémane-verhaal in Mat. 26:36-56). De 37 kwaadspreekers worden vervolgens na een bekentenis veroordeeld en met vuur verbrand.

De derde episode in het verhaal over Kenaz speelt zich af vlak voor zijn dood. Kenaz roept 'allen' bij zich om een verbond met hen te sluiten, opdat zij God na zijn dood niet verlaten. Onder hen bevindt zich met name de priester Pinchas (Pinehas), de kleinzoon van Aäron, die zoals we hierboven reeds zagen al in de Tora het prototype is van een 'ijveraar'. Pinchas' waarschuwende woorden vormen de aanleiding tot een nogal duister visioen van Kenaz, waarna deze sterft. Het verhaal over Kenaz eindigt dus met het verbond tussen de Zelotische messiasfiguur Kenaz en de 'zelotische' priester Pinchas.

8. Hoe het boek van Pseudo-Philo te karakteriseren?

Als bovenstaande beschouwing juist is, dan kunnen we het werk van Pseudo-Philo beter een 'aktualisering van de Bijbel' noemen dan een 'hervertelling'. Ik zou er zelfs niet voor terugschrikken hier van 'een buiten-rabbijnse hagadische midrasj' te spreken (zie mijn bijdragen aan Judaica-Bulletin 3.4 en 4.1 over 'Wat is Midrasj?'). Het boek van Pseudo-Philo bezit daarvan alle kenmerken: het is onderricht aansluitend bij Tenach teneinde tot een positiebepaling in eigentijdse problemen te komen. Ook uit de hagadische midrasjiem van de rabbijnen is heel wel een zeer vergelijkbaar verhaal op te bouwen waarschijnlijk echter met een geheel andere strekking (zie b.v. het werk van L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*). Met grote vrijheid worden in het Jodendom van die dagen alom de Bijbelverhalen gebruikt om eigentijdse problemen in verhaalvorm te behandelen. Het werk van Pseudo-Philo is een sprekend voorbeeld van een bijbelse midrasj, die in later tijd

niet door de rabbijnen aanvaard werd en buiten de rabbijnse traditie om is overgeleverd in een voor het Jodendom vreemde taal.

9. Tenslotte

Tot slot van deze bespreking wil ik ondanks mijn kritische aantekeningen bij diens inleiding mijn grote waardering uitspreken voor het werk van de vertaler. Hoewel ik de kwaliteit van de vertaling slechts in geringe mate beoordelen kan, moet in elk geval gezegd worden dat hij er een goed leesbare tekst van heeft weten te maken. Het tamelijk uitgebreide apparaat van voetnoten is in het algemeen nuttig en verhelderend. Dat geldt b.v. voor alle onzekerheden in de vertaling die in de voetnoten worden weergegeven. Met name geldt dat ook voor de vergelijkingen met de midrasjiem van de rabbijnen, die het werk van Pseudo-Philo in een breder perspectief plaatsen. Vertalen op dit terrein van de Bijbelwetenschap is meestal ondankbaar werk. Daarom alleen al verdient elke scrupuleuze activiteit op dit gebied onze waardering. Door vertalingen als deze kan een breder publiek kennis nemen van het Jodendom uit de eerste eeuw, waarin belangrijke wortels van de Westerse cultuur liggen.

De Bijbelse Geschiedenis van Pseudo-Philo, Een joodse hervertelling van de Bijbel uit het begin van onze jaartelling, Vertaald, ingeleid en toegelicht door Dr. P.W. van der Horst, Serie: Na de Schriften, Kok, Kampen, 1990, 174 pag., ISBN 90 242 2020 3, f 34,-.

WATERTEKORT, BESTAANSBEDREIGING VOOR ISRAËL

Op woensdag 13 februari a.s. houdt Prof. Dr. R. Tamsma voor de Zwolse afdeling van het Genootschap Nederland-Israël een lezing over het dreigende tekort aan water waarmee Israël voortdurend te kampen heeft. De titel van de lezing luidt: 'Water in Israël, aanbod en vraag, toepassing en tekorten'. Zelf schrijft Prof. Tamsma over zijn voordracht:

'Hoe afgesleten het woord "uniek" de laatste jaren in het Nederlands ook is geworden door overmatig gebruik, op Israël kan die kwalifikatie altijd nog met recht worden toegepast. Wie gevraagd wordt dat te "bewijzen", kan een flink aantal kenmerken noemen die - zeker in combinatie - nergens anders voorkomen. Toch weet bijna niemand buiten Israël dat tot die unieke kenmerken helaas ook moet worden gerekend, dat Israël het enige land ter wereld is dat al zijn jaarlijks beschikbare zoete water gebruikt. Omdat de vraag naar water nog steeds stijgt, wordt de watervoorziening een steeds nijpender probleem. Waarom dat zo is, hoe men dit vraagstuk tot nu toe heeft aangepakt en hoe men het in de toekomst misschien de baas kan blijven, zal in deze voordracht worden uiteengezet.'

Prof. Dr. R. Tamsma was van 1966 tot 1987 hoogleraar in de economische en sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Met Israël begon hij zich al bezig te houden in 1946 tijdens zijn doctoraal studie te Utrecht. In 1966 promoveerde hij op de 'mosjav ovdien', het coöperatief georganiseerde landbouwdorp in Israël, waarvan er ca. 300 bestaan. Ook daarna bleef hij publiceren over Israëlische vraagstukken en hield bovendien door de jaren heen een groot aantal voordrachten, vooral voor het Genootschap Nederland-Israël. Van de afdeling Groningen van het Genootschap is hij in de jaren '70 vijf jaar voorzitter geweest.

De bijeenkomsten van het Genootschap staan niet alleen open voor leden. Ook belangstellenden zijn altijd van harte welkom. Wie dat op prijs stelt, kan als belangstellende gedurende een "kennismakingsjaar" de uitnodigingen voor de bijeenkomsten ontvangen. Daarvoor is het voldoende tijdens een van de avonden naam en adres te noteren op de roulerende presentielijst. Ook kan men zich telefonisch opgeven als lid of belangstellende bij het secretariaat, tel. 038-536647.

De bijeenkomsten vinden plaats in de Zwolse synagoge aan de Samuel Hirschstraat 8 (voorheen Schoutenstraat) en beginnen om 19.30 uur. De toegang is gratis.

DAGBOEK ESTHER VAN VRIESLAND

Jaap Hagedoorn

Naar aanleiding van de uitgave **Joods Gorcum 1349-1964: een gedenkteken** (Gorinchem 1989) werd de auteur van dat boek benaderd met de mededeling dat vier dagboekschriftjes van de joodse Esther van Vriesland (Gorinchem 1926-Auschwitz 1942) berusten bij haar vroegere buurmeisje. De dagboekschriften bevatten een dermate interessant tijdsbeeld, dat werd besloten tot uitgave. Op 27 november jl. werd het eerste exemplaar van **Esther - een dagboek - 1942** in het Joods Historisch Museum gepresenteerd aan het oud-Tweede Kamerlid Andree van Es.

De familie Van Vriesland woonde al enkele generaties in Gorinchem. Van vader op zoon handelde zij in manufacturen en de familie had daardoor een zekere welstand verworven. Het gezin Van Vriesland bestond uit vader Jacques Philip (1891-1943), moeder Sientje Kleinkramer (1895-1942), Saartje of Sary (1923-1942), Simon (1924-1943) en Esther. Het gezin is beslist niet orthodox-joods te noemen, hoewel moeder de joodse tradities in ere probeerde te houden.

In haar dagboek, dat begint in december 1941 en eindigt op 6 september 1942, beschrijft Esther wat haar dagelijks bezighoudt. Aanvankelijk waren dat vooral de school, de contacten met haar vrienden en verliefdheden, alhoewel ook de toenemende anti-joodse maatregelen af en toe gememoreerd worden. Tot die maatregelen behoorde de instelling, in september 1941, van joods onderwijs: joodse kinderen mochten geen les meer krijgen met niet-joodse kinderen. Daarom werden er aparte scholen voor joodse kinderen gesticht. In Gorinchem waren niet voldoende joodse kinderen, zodat Esther naar Rotterdam moest om daar het joods lyceum te bezoeken. De dagelijkse ritten van en naar Rotterdam keren dan ook steeds terug in het dagboek. De opzet van dit aparte joodse onderwijs, segregatie van het joodse volksdeel, slaagde zeker. Esther schrijft regelmatig dat zij haar niet-joodse vrienden mist en soms voelde zij zich door hen in de steek gelaten.

Een ander thema in het dagboek zijn de verliefdheden. Esther verlangde naar wat zij noemt 'een blijvende flits', een overspringende vonk. In dat verlangen werd zij gefrustreerd door puberale onzekerheden, maar ook door de beperkingen die de anti-joodse maatregelen stelden aan de omgang tussen joden en niet-joden. "Ik heb je zo veel te vertellen en toch weet ik niets. Over een poosje mogen we niet meer met christenen praten. Dat zou ik afschuwelijk vinden, zo erg!!", vertelde Esther aan haar dagboek.

De laatste maanden die het dagboek beslaat, werden gekenmerkt door de toenemende anti-joodse maatregelen: de verplichte jodenster, een J in het persoonsbewijs, afgifte van geld en goederen, beperkte bewegingsvrijheid, verbod op uitgaan, beperkte winkelluren en tenslotte deportatie naar werkkampen: eerst Westerbork en dan Polen, zo wist Esther. Maar wat daar gebeurde, wist zij niet. Steeds keren de berichten in haar dagboek terug: hier joden opgepakt, daar joden gedeporteerd, tot de deportaties ook in haar omgeving voor gingen komen. Familieleden en vrienden die weggevoerd werden, gezinsleden die een oproep kregen. Het maakte Esther opstandig: "Komt er dan nooit een eind aan? Is er dan geen God?"

In de zomermaanden van 1942 leek Esther af en toe weg te dromen. Zij genoot van het prachtige weer en de vakantie, turfde het aantal keren dat ze 'sjans' had en haalde de contacten met haar niet-joodse vrienden weer aan. Opgetogen was ze toen bleek dat ze was overgegaan naar de volgende klas. De anti-joodse maatregelen verdiepten haar jood-zijn. Ze ging naar lezingen en genoot van de joodse lessen op school. Ze wilde na de oorlog naar Palestina: "Ik ben er trots op dat wij joden een ander ras zijn" en "ik wil naar Palestina, later, een nieuwe joodse staat moet er wezen en wij, wij zullen het land bewerken".

Het dagboek eindigt op 6 september 1942. Het laatste schrift was vol en Esther had kennelijk geen tijd een ander schrift te kopen. Als laatste zin schreef zij: "Laat me toch in het volgende schrift over de vrede schrijven!" Steeds vaker kwamen de berichten van deportatie, tot op zaterdag 26 september ook het gezin Van Vriesland werd opgehaald door de SD. Esther zag nog juist kans haar dagboekschriften op het platje van de burens te gooien. De familie werd op transport gesteld naar Amsterdam en vandaar werden in ieder geval moeder, Sary en Esther meteen doorgestuurd naar Westerbork. Van Westerbork werden zij op transport gesteld naar Auschwitz waar zij op 5 oktober werden vergast. Vader en Simon volgden hen te Schoppenitz op resp. 31 maart en 31 oktober 1943.

Esthers dagboek is geen diepgaande analyse van de Shoa en is geen literatuur. Het geeft wel inzicht van wat een gewoon Nederlands meisje meemaakte, mee moest maken omdat zij joods was. Het is een getuigenis van een individu. Een getuigenis en document van het groeiende isolement van de joodse

Nederlanders, van hun angst en van hun hoop. Op die wijze kan iets meegedeeld worden van de strekking van het antisemitisme en van het leed en de vernietiging in de Tweede Wereldoorlog.

Esther - een dagboek - 1942 (168 pag., 8 pag. foto's) kost in de boekhandel f 24,95. Lezers van het Judaica Bulletin kunnen dit boek tegen een aantrekkelijke korting krijgen. U maakt daartoe f 22,45 over op gironummer 423.94.76 of bankrekening 33.10.89.025 t.n.v. Stichting Matrijs te Utrecht, onder vermelding van 'Dagboek'.

BOEKBESPREKINGEN

De joodse begraafplaatsen in Nederland, speciale uitgave van: Misjpoge (het verenigingsblad van de Nederlandse kring voor joodse genealogie), 3e jg., nr. 4.

De belangstelling voor de joodse begraafplaatsen is groeiende, net als die voor de joodse cultuur en religie. Ruim vijftien jaar geleden werd in Groningen begonnen met de inventarisatie en beschrijving van de joodse begraafplaatsen. Sindsdien heeft men in vele provincies dit voorbeeld gevolgd om de informatie op de zerken te kunnen bewaren. Omdat deze informatie ook van belang kan zijn voor geïnteresseerden in de familiegeschiedenis, is het speciale nummer van **Misjpoge** verschenen. Het bevat een overzicht van alle joodse begraafplaatsen in Nederland waar nog grafstenen aanwezig zijn. De informatie is per provincie en daarbinnen per plaats geordend. Naast het adres en relevante literatuur, wordt per begraafplaats aangegeven in welke periode er begraven is en hoeveel zerken er staan. Het 48 pagina's tellende blad bevat verder artikelen over de graftekens, documentatie van de joodse begraafplaats in Den Haag en de Chewre Kadiesje, de joodse begrafenisvereniging.

Belangstellenden kunnen het boekje bestellen door overmaking van f 7,50 + 2,50 (portokosten) op giro nr. 450.87.06 of bankrek. 65.54.85.325 t.n.v. de penningmeester van de vereniging Nederlandse kring voor joodse genealogie te Amstelveen, onder vermelding van 'joodse begraafplaatsen'.

Jaap Hagedoorn

G. Ris, Mozes en de profeten, Verklaring van Numeri 11:35 - Numeri 12:1-16 vanuit de rabbijnse geschriften, Kok, Kampen, 1990, 100 pag., prijs f. 19,50.

Een van de vele raadselachtige gedeelten uit Tenach is het verhaal over de zgn. "melaatsheid van Mirjam". De hoofdlijn van het verhaal is als volgt. Aanvankelijk zouden Mirjam en Aäron jaloers zijn op Mozes. Meer in het bijzonder op het feit dat de Eeuwige meer door Mozes zou spreken dan door hen. Als nu Mozes ook nog een Kusjietische - een buitenlandse - tot vrouw neemt, gaan ze met z'n beiden naar hem toe. Er ontstaat een discussie waarin de Eeuwige duidelijk partij is. Mirjam wordt voor haar gemor gestraft met melaatsheid (Aäron kennelijk niet) en wordt na een periode van zeven dagen en dankzij de voorspraak van Mozes en Aäron weer genezen in het volk opgenomen.

De auteur plaatst het verhaal duidelijk in de kontekst en schikt het rabbijnse materiaal er om heen. Hij komt dan samen met de rabbijnen tot de verrassende interpretatie dat de profetie van Mozes kennelijk niet te verenigen is met zijn huwelijk (pag. 87). Tussen de tekst als uitgangspunt en de conclusie van de rabbijnen is een lange, vaak bochtige weg afgelegd, die door de auteur nauwgezet in kaart is gebracht. Soms wordt er overigens minder nauwkeurig omgesprongen met bepaalde begrippen, die niet of nauwelijks omschreven worden. Dit is m.i. het geval met de uitlegregel 'gezera sjeva' (pag. 18) en met de begrippen 'sjechina' en 'midrasj'. Omdat dit sleutelwoorden in de rabbijnse traditie zijn, verdienen ze een wat uitvoeriger toelichting dan in dit werk het geval is. Rest mij nog op te merken dat de bespreking van dit gedeelte van de Torah alweer een duidelijk bewijs is voor de stelling dat de schriftelijke Traditie zonder de mondelinge niet te begrijpen valt.

D. Broeren.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING - VOORJAAR 1991

Samenstelling: Stichting Judaica Zwolle

De bijeenkomsten van de cursus Hebreeuws II zijn in overleg met de deelnemers gewijzigd en vinden plaats bij de docent aan huis.

- di 08/01 Vrij Leerhuis Exodus 8
 wo09/01 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom 6
 za 12/01 sjabbat Wa'era (Ex. 6:2-9:35)

 ma 14/01 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 7
 di 14/01 Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoogeveen. Dr. C.J. den Heijer over: 'De ontstaansgeschiedenis van de "Joodse Bijbel" '. Voor tijd en plaats: tel. 05280-72893.
 wo16/01 Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. De heer T.H. Simon, beleidsmedewerker van het CIDI, over: 'De actuele politieke situatie in Israël en de Arabische wereld'. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: gratis.
 do 17/01 Hebreeuws III (bijhoudcursus) 5
 * Genootschap Nederland-Israël afdeling Ommen. Dr. S. Schoon uit Mijndrecht over 'Spanningen en ontwikkelingen in de Joods-christelijke ontmoeting'. Voor plaats en tijd: tel. 05291-51581.
 za 19/01 sjabbat Bo (Ex. 10:1-13:16)

 di 22/01 Vrij Leerhuis Exodus 9
 wo23/01 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom 7
 * Concert door het Collegium Musicum Judaicum o.l.v. Chaim Storosum. Op het programma staat Jiddische volksmuziek. Plaats: Schouwburg Odeon, Manegezaal, Blijmarkt 25, Zwolle. Tijd: 20.00 uur. Toegang: f 18,-. Meer informatie en kaarten via tel. 038-218500.
 do 24/01 Hebreeuws I (beginnerscursus) 8
 za 26/01 sjabbat Besjalach (Ex.13:17-17:16)

 ma 28/01 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 8
 wo30/01 Toe bisjwat - Nieuwjaar der bomen
 do 31/01 Hebreeuws III (bijhoudcursus) 6
 za 02/02 sjabbat Jitro (Ex. 18:1-20:23)

 di 05/02 Vrij Leerhuis Exodus 10
 wo06/02 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom 8
 do 07/02 Hebreeuws I (beginnerscursus) 9
 za 09/02 sjabbat Misjpatiëm (Ex. 21:1-24:18)

 zo 10/02 [voorjaarsvakantie]
- ma 11/02 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 9
 wo 13/02 Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle. Prof. Dr. R. Tamsma, hoogleraar te Groningen, over: 'Water in Israël, aanbod en vraag, toepassing en tekorten'. Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: gratis.
 do 14/02 Hebreeuws III (bijhoudcursus) 7
 * Werkgroep Kerk en Israël van de Herv. en Geref. Kerk Zwolle. Dr. C.J. den Heijer, docent Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen, over: 'Het Nieuwe Testament in het licht van zijn joodse achtergrond'. Plaats: Oosterkerk, Bagijnnesingel 17, Zwolle. Tijd: 19.30-21.30 uur.
 za 16/02 sjabbat Teroemah (Ex. 25:1-27:19)

 di 19/02 Vrij Leerhuis Exodus, avond reserve
 wo 20/02 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom 9
 do 21/02 Hebreeuws I (beginnerscursus) 10
 za 23/02 sjabbat Tetsaweh (Ex. 27:20-30:10)

 ma 25/02 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 10
 di 26/02 Cursus Midrasjkarakter evangeliën 1.
 wo 27/02 Vastendag van Esther
 do 28/02 Poeriem - Lotenfeest - Hebreeuws I (beginnerscursus) 11
 za 02/03 sjabbat Kie Tisa (Ex. 30:11-34:25)

 di 05/03 Genootschap Nederland-Israël afdeling Kampen. Mevr. Mayer-Hirsch over: 'Rondom de rol van Esther'. Plaats: De Hanzestad, Oudestraat 135, Kampen. Tijd: 20.00 uur.
 wo 06/03 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom 10
 do 07/03 Hebreeuws I (beginnerscursus) 12
 za 09/03 sjabbat Wajaqheel (Ex. 35:1-38:20) - Peqoedee (Ex. 38:21-40:38)

 ma 11/03 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 11
 di 12/03 Cursus Midrasjkarakter evangeliën 2
 wo 13/03 Genootschap Nederland-Israël afdeling Hoogeveen. Drs. C.B. Arriëns, voormalig Nederlands ambassadeur in Israël, bespreekt een actueel onderwerp. Voor tijd en plaats: tel. 05280-72893.

do 14/03 Genootschap Nederland-Israël afdeling
Ommen. Mevr. N. Majer-Hirsch uit
Amersfoort over: 'Jonas Daniël Meijer'.
Voor plaats en tijd: tel. 05291-51581.

za 16/03 sjabbat Wajikra (Lev. 1:1-5:26)

wo 20/03 Vrij Leerhuis Inleiding Jodendom reser-
ve avond

do 21/03 Hebreeuws I (beginnerscursus) 13

za 23/03 sjabbat Tsaw (Lev. 6:1-8:36)

ma 25/03 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma 12

di 26/03 Cursus Midrasjkarakter evangeliën 3.

do 28/03 [witte donderdag]

vr 29/03 Seder-avond - [goede vrijdag]

za 30/03 1e dag Pesach

zo 31/03 2e dag Pesach - [1e paasdag]

ma 01/04 [2e paasdag]

do 04/04 Hebreeuws I (beginnerscursus) 14

vr 05/04 7e dag Pesach

za 06/04 8e dag Pesach

do 11/04 Jom Hasjoah - Hebreeuws III (bijhoud-
cursus) 8

za 13/04 sjabbat Sjemienie (Lev. 9:1-11:47)

ma 15/04 Vrij Leerhuis Oorsprong/schisma, re-
serve avond

do 18/04 Jom Ha'atsmaoet - Hebreeuws I (begin-
nerscursus) 15

* Genootschap Nederland-Israël afde-
ling Zwolle. Jom Ha'atsmaoet-viering.
Plaats: Synagoge, Samuel Hirschstraat
8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang:
gratis.

* Genootschap Nederland-Israël afde-
ling Ommen. Dr. W.H. Zuidema uit
Hilversum over: 'De pelgrimage naar
Jeruzalem ten tijde van de Tweede
Tempel'. Voor plaats en tijd: tel.
05291-51581.

za 20/04 sjabbat Tazrie'a (Lev. 12:1-13:59)
Metsora (Lev. 14:1-15:33)

GIFTEN

In de afgelopen maanden ontvingen we aan giften: f 15,- van mevr. H. te M.; f 50,- van de heer P. te Z.; f 13,- van de heer S. te Z. Onze hartelijke dank daarvoor. Giften aan de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting.

MEDEDELING BIBLIOTHEEK

Zoekt u een goede bestemming voor uw boeken of tijdschriften op het gebied van het Jodendom, de joodse geschiedenis of de Hebreeuwse taal? Dan houdt de Stichting Judaica Zwolle zich aanbevolen deze (gratis) van u te ontvangen. We behouden ons het recht voor enige selectie toe te passen op de aangeboden titels. Tel. 038-536647.

ABONNEMENTEN JUDAICA-BULLETIN

Wie niet deelneemt aan onze cursussen, maar toch geïnformeerd wil worden over activiteiten in Zwolle en omgeving op het gebied van het Jodendom, kan zich abonneren op het Judaica-Bulletin door f 12,- over te maken op postgiro 259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.